

Отже, основою звичаєвого спадкового права була не лише біологічна спорідненість, а й господарська доцільність. Однак визначальним моментом при поділі майна, а отже і спадкуванні була кровна спорідненість. Звичайно, перевагу в спадкуванні мав передусім рідний син перед іншим. Однак, якщо рідний син пияк і ледацюга, а нерідний (пасинок, приймак тощо) працьовитий, то ніяка кровна спорідненість не примусить селянина віддати все майно на поталу. Він спереду думатиме про свою землю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гітман С. Обычное гражданское право в России. Юридические очерки в двух томах. Семейное право, наследство и опека. – СПб., Т. 1. – 1876. – 472 с.; Т. 2. – 1879. – 400 с.; 2. Барыков О. Обычаи наследования у государственных крестьян – СПб., 1862. – 100 с.; 3. Оршанский И. Исследования по русскому праву. Семейному и брачному. – СПб., 1879. – 453 с.; 4. Ефименко П. Первобытное общество. – К., 1953. – 276 с.; 5. Ефименко А. Исследования народной жизни. Вып. 1.: Обычное право. – М., 1884. – 383 с.; Ефименко А. Древняя Русь. Очерки исследования и заметки в двух томах. – СПб., 1905. – Т. 1. – 439 с. Т. 2. – 358 с.; 6. Гримич М. Институт власності у звичаєво-правовій культурі українців ХІХ – на початку ХХ століття. – К., 2004. – 587 с.; 7. Пахман С. Вказ. праця. – Т. 2. – 1879. – С. 210; 8. Там само. – С. 211; 9. Барыков О. Вказ. праця. – С. 7; 10. Там само. – С. 9; 11. Оршанский И. Народный суд и народное право // Журнал гражданского и уголовного права. – 1875. – № 4. – С. 144; 12. Ефименко А. Исследования народной жизни. Вказ. праця. – М., 1884. – С. 65; 13. Там само. – С. 64; 14. Ефименко П. Семья архангельского крестьянина // Судебный журнал. – 1873. – № 4. – С. 84; 15. Мухин В. Обычный порядок наследования у крестьян. К вопросу об отношении народных юридических обычаев к будущему гражданскому уложению. – СПб., 1888. – С. 168; 16. Язловський Б. Одночасне звичаєве родинне право с. Павлівки на Полтавщині // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України / За ред. проф. А. Кристера. – К., 1925 – С. 26; 17. Труды комиссии по преобразованию судебных судов. (Далі – ТКПВС) – Т. 4: Харьковская и Полтавская губернии. – СПб., 1873. – С. 119; 18. Там само. – С. 106; 19. ТКПВС. – Т. 5: Екатеринбургская и Киевская губернии. – СПб., 1873. – С. 310; 20. ТКПВС. – Т. 4. – С. 69, Там само. – Т. 5. – С. 88, 114, 295.; 21. Мухин В. Вказ. праця. – С. 174.; 22. Гримич М. Вказ. праця. – С. 270; 23. Мухин В. Вказ. праця. – С. 167 - 168; 24. Гримич М. Вказ. праця. – С. 208; 25. Иванов В. Материалы для изучения обычного права в Харьковском уезде // Харьковский сборник. – Харьков, 1898. – № 12. – С. 10, 53, 109, 127, 192.; 26. Чубинський П. Краткий очерк народных юридических обычаев, составленных на основе прилагаемых гражданских прошений // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-западный отдел. – СПб., 1871. – Т. 6. – С. 44; 27. Франко І. Громада і “задруга” серед українського народу в Галичині і на Буковині. Вказ. праця. – С. 494 - 496, Иванов В. Вказ. праця. – С. 47; 28. Тарновский В. Юридический быт Малороссии // Юридические записки, издаваемые П. Редкиным. – Т. 2. – М., 1842. – С. 42; 29. Мухин В. Вказ. праця. – С. 26, 492, 511, 517, 539, 541, 468; Чубинський П. Очерки народных юридических обычаев и понятий в Малороссии // Записки императорского географического общества по отделу этнографии. – 1869. – № 2. – С. 42; 29. Мухин В. Обычный порядок наследования у крестьян. – С. 86; 30. Чубинський П. Краткий очерк народных юридических обычаев. – С. 253; 30. Центральний державний історичний архів у місті Києві (Далі – ЦДАК). – Ф. 442. – Оп. 617. – Спр. 1. – Ч. 1. – Арк. 54, 51, 115-116, 121, 122, 185; Там само. – Оп. 614. – Спр. 1. – Ч. 1. – Арк. 196; Там само. – Оп. 618. – Спр. 3. – Арк. 134-136; Там само. – Оп. 613. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 114; Там само. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 60; Гражданские решения волостных судов. Вказ. праця. – № 65. – С. 283, Чубинський П. Краткий очерк. – С. 45.; 31. ТКПВС. – Т. 4. – С. 252; ТКПВС. – Т. 5. – С. 14, 46, 68, 73, 82.; 33; 34. ТКПВС. – Т. 4. – С. 11, 96, 106, 324; 35. ТКПВС. – Т. 5. – С. 327.; 36. Мухин В. Вказ. праця. – С. 159.; 37. Чубинський П. Краткий очерк. – С. 175., Систематический свод юридический обычаев, существующих в Полтавской губернии. – С. 656., ТКПВС. – Т. IV. – С. 64, ЦДАК. – Ф. 442. – Оп. 618. – Спр. 3. – Арк. 124-125, 154-156.; 38. Гримич М. Вказ. праця. – С. 226-227.

С.В. Корновенко

ДЕНІКІНСЬКИЙ, ВРАНГЕЛІВСЬКИЙ ПРОЕКТИ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ ТА ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД ВИРІШЕННЯ ЗЕМЕЛЬНОГО ПИТАННЯ В УКРАЇНІ (1918-1920 РР.)

Активну участь у подіях національно-демократичної революції 1917-1920 рр. в Україні взяло селянство, яке вимагало вирішення земельного питання. Різні політичні сили – учасники Першої світової війни – по-своєму реагували на цю проблему, розробляючи та втілюючи аграрні програми в своїй внутрішній політиці. Одні з них (Центральна Рада, Директорія, більшовики) пропонували українському селянству націоналізацію/соціалізацію. Інші (Гетьманат, Білий рух) – робили ставку на приватну власність, піднесення одноосібного селянського господарства. У контексті вивчення революційного аграрного законодавства, на нашу думку, значний науковий інтерес представляють проекти, розроблені урядами П. Скоропадського, А. Денікіна, П. Врангеля.

Він обумовлений тим, що: 1) тривалий час сама тема Української революції, не говорячи про окремі її аспекти, не була предметом спеціального наукового вивчення; 2) незважаючи на справді „революційний бум”, що мав і має нині місце у вітчизняній історичній науці (за підрахунками В. Верстюка, у 1990-ті рр. в Україні було захищено близько 150 докторських та кандидатських дисертацій [1, 5]), не всі аспекти такого багатогранного явища, як Українська революція 1917-1920 рр., висвітлено рівномірно. Цілком справедливим, на наш погляд, є твердження О. Павлишина про те, що основна увага дослідників прикута до діяльності національних урядів та політичної історії революційного періоду [2, 168-183]; 3) можна простежити схожість між сучасним напрямком реформування і тим, що пропонували вже згадані політики.

Огляд сучасної української історіографії засвідчує, що внутрішньоекономічна політика гетьмана, білогвардійців знайшла належне наукове відображення [3]. Разом із тим, на наш погляд, недостатньо уваги приділено такому аспекту, як схожість та відмінність між цими проектами. Однак вона існує. Згадані нововведення, як й їхні ініціатори, мають не лише чимало спільного, а й відмінне. Наприклад, П. Скоропадський, А. Денікін, П. Врангель – представники генералітету колишньої царської армії, які волею долі опинилися в епіцентрі революційних подій 1917-1920 рр.; всі троє наріжним каменем внутрішньої політики вважали вирішення земельного питання; схожими є мета запланованих реформ, засоби досягнення. Відмінними є ситуації в Наддніпрянській Україні за Гетьманату і Добровольчої армії; різні за сутністю, стратегічною метою їхні режими, території поширення влади, кількісне та якісне співвідношення між селянськими дворами, втягненими у реалізацію тощо.

Автор статті ставить за мету з'ясувати ті аспекти, які є схожими та відмінними у проектах аграрних реформ П. Скоропадського, А. Денікіна, П. Врангеля. Об'єкт вивчення – українське селянство за Гетьманату, Білого руху; предмет – гетьманський та білогвардійські проекти вирішення земельного питання в українському селі, спільне та відмінне у них. Враховуючи обмежені обсяги публікації, вважаємо за доцільне зупинитися на аналізі лише основних, на наш погляд, позицій: 1) розуміння генералами сутності реформ; 2) розробка та основні положення запланованих змін.

Прийшовши до влади, гетьман був свідомий того комплексу проблем, що мав місце в аграрному секторі економіки. 29 квітня 1918 р. у грамоті „До всього українського народу” йшлося про те, що приватна власність – фундамент культури і цивілізації – відновлюється вповні; дозволяється купівля-продаж землі; малоземельні селяни матимуть змогу розширити свої володіння за рахунок викуплених державою у великих власників земель [4]. У заяві гетьманського уряду від 10 травня 1918 р. визначалася основна мета реформи – створення в Українській Державі „селянства здорового, забезпеченого землею і здатного найвищою мірою підняти її продуктивність” [4]. 30 квітня 1918 р. у посланні до делегатів з'їзду хліборобів-демократів П. Скоропадський підтвердив раніше проголошені ідеї щодо примусового розпродажу на користь селян великої земельної власності, а 21 червня 1918 р., під час зустрічі з селянськими делегаціями Харківщини, Херсонщини, Волині, Полтавщини, деталізував окремі аспекти запланованих ним нововведень. Так зокрема, він уточнив максимальні розміри можливих селянських наділів – 25 десятин; надлишки від великого землеволодіння мав скуповувати Державний земельний банк, який потім розподіляв би її між селянами [5]. У своїх спогадах П. Скоропадський відверто писав: „Я – прихильник дрібних господарств, зокрема в Україні, і неодноразово говорив, що мій ідеал – бачити Україну, вкриту одними лише дрібними високопродуктивними, приватними господарствами ...” [6, 137]. Гетьман ставив собі за мету задовольнити не власні інтереси, а досягти „добробуту народу”.

А. Денікін у своїх мемуарах згадував, що в його розумінні майбутні інновації на селі пов'язані із землевпорядкуванням, мали бути виваженими: по-перше, потрібно враховувати інтереси селянства, забезпечуючи його інвентарем, зберігаючи принцип приватної власності та не порушуючи відносин землекористування і землеволодіння, що склалися в ході революції; по-друге, необхідно забезпечити армію провіантом; по-третє, слід стабілізувати ситуацію в тилу білих військ створивши належні умови для їхнього просування вглиб Росії [7, 85].

П. Врангель був свідомий того, що за „специфічності етнографічних, економічних умов серед загальної смуги та кризи” вирішити земельне питання у повному обсязі не реально. У нього викликало сумнівів і те, що будь-який варіант аграрної реформи обов'язково стане об'єктом критики не лише зовнішніх опонентів, а й представників тих політичних сил, які входили до складу Білого руху. З іншого боку, як свідчить зміст мемуарів генерала, зволікати з проведенням інноваційних заходів на селі також не було ніякого сенсу [8, 99]. Тому він обрав єдине правильне рішення: розрубати гордіїв вузол, яким стало земельне питання. Проведення аграрної реформи,

його переконання, дозволило б покращити економічне становище селян, заручитися їхньою підтримкою у боротьбі проти більшовиків, стабілізувати продовольчий ринок, вирішивши тим самим проблему забезпечення населення та армії продуктами харчування, фуражем. Мета реформи, основні положення якої передбачалося розробити та реалізувати, була висловлена бароном чітко та лаконічно: „...підняти, поставити на ноги трудове, але міцне селянство, зорганізувати його, об'єднати і залучити до охорони порядку і державності” [8, 100].

Отже, П. Скоропадський, А. Денікін, П. Врангель за умов революції та громадянської війни планували скористатися вже апробованим досвідом П. Столипіна (ставка на міцного господаря, відновлення приватної власності), початковий етап реформи котрого також припав на суспільно-політичну і соціально-економічну нестабільність Першої російської революції. Кардинальною відмінністю було те, що гетьман економічно сильне селянство вважав опорою Української Держави, а А. Денікін, П. Врангель – російської державності.

Вивчення джерельного матеріалу, що стосується розробки аграрної реформи за П. Скоропадського, А. Денікіна, П. Врангеля, дозволяє виокремити спільні та відмінні моменти у роботі земельних комісій, а також у вироблених ними проектах. Так, наприклад, у їхній діяльності чітко простежується декілька етапів: два за гетьмана (травень-липень 1918 р.; серпень-грудень 1918 р.), два за А. Денікіна (робота земельної комісії під головуванням В. Колокольцова; діяльність земельної комісії О. Билимовича – В. Чилищева), три за П. Врангеля (робота Ялтинської комісії; діяльність Симферопольської комісії; напрацювання комісії третього скликання) [Дет. див. 9, 65-80; 10, 101-111]. За П. Скоропадського і А. Денікіна помітну роль у розробці основ земельної реформи відігравав В. Колокольцов – правий земець, який наполягав на максимальному збереженні великого поміщицького землеволодіння [11]. Участь у роботі земельних комісій у 1918-1919 рр. брали К. Воблий, А. Ярошевич, Р. Будберг.

Між членами цих земельних комісій не було єдності думок із приводу сутності, темпів проведення реформ. Учасники аграрних комісій Міністерства земельних справ, робота яких тривала з 15 серпня до 21 жовтня 1918 р. [9, 65], висловлювали різні позиції з приводу шляхів проведення аграрної реформи. Частина її членів активно обстоювала дореволюційну систему землеволодіння, зводивши продажу селянам надлишків великого землеволодіння другорядне місце, наполягаючи на обмежених функціях держави, які зводилися б лише до добровільної купівлі у поміщиків землі [12, 2-4]. Представники Української демократично-хліборобської партії виступали за прискорені темпи проведення земельної реформи через відчуження угідь у поміщицьких та інших великих землеволодіннях, створення міцних господарств середніх розмірів [12, 11-14]. Однак переважили толоси прихильників довготривалої, багатопланової реформи. Перед комісією В. Колокольцова, на яку покладалося доопрацювання положень “Декларації”, виробленої Особливою нарадою, стояла складна дилема: проводити реформу відразу і рішуче чи обмежитися напівзаходами, підготувавши ґрунт для реформування після закінчення громадянської війни. Джерельний матеріал дозволяє створити про те, що В. Колокольцов обстоював другий варіант роботи комісії. У цьому його позиція діаметрально розходила з міркуваннями А. Денікіна, який вважав за доцільне розробити положення про зміни у землекористуванні та землеволодінні швидко, у повному обсязі [13]. Попри єдність членства „особливої комісії”, що працювала у Симферополі 21-25, 27 квітня 1920 р. за П. Врангеля, між її учасниками єдності думок не було. Оформилося два табори, які висловлювали діаметрально протилежні погляди на вирішення земельної проблеми. Перша група, очолювана В. Налбандовим, вважала за доцільне лише проголошення реформи з відстрочкою її реалізації. Вони розмірковували приблизно так. З часом ситуація зміниться. У разі перемоги Білого руху Петро Михайлович без їхньої участі, на власний розсуд проведе в життя земельні зміни. У випадку поразки все це взагалі нікому не буде потрібне. Друга група – В. Оболенський, К. Зайцев – виступала за негайне закріплення за селянами орендованих та самозахоплених земель [14, 17].

Тим самим можна виділити ще такі спільні моменти – питання, що викликали дискусії та непорозуміння між членами земельних комісій за П. Скоропадського, А. Денікіна, П. Врангеля: 1) відчуження / не відчуження надлишків великого землеволодіння; 2) норми угідь, що залишалися за экс-власниками; 3) джерела формування державного земельного фонду; 4) шляхи збільшення селянського землеволодіння.

Погляди гетьманських та білогвардійських розробників проектів аграрних реформ на ці питання різнилися. Перші так і не наважилися на примусове відчуження надлишків поміщицького землеволодіння, обмеживши реформу добровільною куплею-продажем угідь селянами у поміщиків, визначивши лише максимальний розмір селянського землеволодіння – 25 десятин [12, 2-4]. Натомість А. Денікін, П. Врангель примусове відчуження надлишків поміщицького, казенного,

державного землеволодіння вважали джерелом утворення державного земельного фонду, з якого за викуп наділялися землею одноосібні селянські господарства. Норми угідь, що залишалися за еквласниками білогвардійським законодавством, залежно від регіональних особливостей, коливалися від 100 до 500 десятин. Розміри селянського одноосібного господарства, як і за гетьманським проектом, не могли перевищувати 25 десятин [15, 84-85; 16, 75-79]. Очевидно, таку позицію гетьмана можна пояснити тим, що: 1) П. Скоропадський не міг не дотримуватися попередніх домовленостей із представниками окупаційних військ в Україні. Шостий пункт цих угод передбачав, що "в інтересах здатності сільського господарства до експорту, великі земельні господарства мають бути збережені до певних, зазначених у законі меж" [17, 31-32]; 2) з іншого боку, він не міг ігнорувати й інтереси Союзу хліборобів-землевласників, котрі привели гетьмана до влади і були прихильниками збереження великої земельної власності. Такі думки схвально сприймалася й членами Ради Міністрів [11]. Отже, у своїх реальних кроках із розробки земельної реформи П. Скоропадський мав рахуватися, на відміну від А. Денікіна, П. Врангеля, ще й з таким фактором, як присутність окупаційних військ на території Української Держави. Лідери Білого руху у своїй діяльності з аграрного питання не залежали від позиції Антанти, їхнього командування на Півдні України.

Ще одним спільним моментом цих проектів було те, що вони передбачали придбання селянами за викуп у власність додаткових угідь. Однак різними були форми розрахунків. Гетьманське законодавство передбачало, що ціноутворенням ділянок буде займатися спеціальна комісія, операції купівлі-продажу регулюватимуться Радою банку та затверджуватимуться міністром фінансів за згоди міністерства земельних справ [18], за денікінським – для відшкодування заподіяних поміщикам збитків, держава випускала білети довгострокової закордонної позички, забезпечені золотом та валютою [15, 84-85], за врангелівським – оплата за отримані угіддя вносилися новими власниками натурою – хлібом, який щороку здавався б у державний фонд (з кожної десятини п'ята частина від середньостатистичного врожаю жита чи пшениці). Хто ж бажав, той міг сплачувати грошима за ринковою вартістю хліба на момент оплати. За підрахунками, нові власники сплачували б меншу суму, ніж за оренду, і через 25 років ставали власниками. Залишалось без змін співвідношення між вартістю хліба, що йшов до держави, і ціною відчуженої десятини. Так, землі до революції, з яких збиралося 40-50 пудів, при ціні пуда пшениці 1 крб., коштували до 200-250 крб. за десятину. Отже, і до реформи співвідношення було п'ятикратним. Гроші, які надходили до бюджету від селян за землю, витрачалися на компенсацію попереднім власникам [16, 75-79].

Важливе місце у запланованих реформах представники Гетьманату, Білого руху відводили Державному земельному банку. 23 серпня 1918 р. (за іншими даними, 16 липня 1918 р. [19]) було затверджено статут Державного земельного банку, а його діяльність розпочалася 1 вересня 1918 р. [20]. Згідно змісту цього документу, він мав виконувати основне завдання – створювати міцні дрібні селянські господарства, надавати їм всіляку підтримку у підвищенні їхньої продуктивності праці. З цією метою банком надавалися позички терміном від 14 до 66,5 років [21]. Банк за свої кошти купував землі, здійснював їхню парцеляцію, продаж. Ціноутворенням ділянок займалася спеціальна комісія, операції купівлі-продажу регулювалися Радою банку та затверджувалися міністром фінансів за згоди міністерства земельних справ. До компетенції банку належали наступні питання: перевірка та оцінка висновків у справах купівлі, використання та ліквідації маєтків; визначення форм правління землями, що належать банку [18]. Прикметно, як за П. Скоропадського, так і за А. Денікіна посаду керуючого банком обіймав Р. Будберг. За проектом О. Билимовича – В. Чилищева (саме вони очолили земельну комісію після підписання А. Денікіним відставки В. Колокольцова), на Державний земельний банк, утворений за рахунок злиття Селянського і Дворянського банків, покладалася такі функції: 1) оцінювання землі, що підлягала купівлі-продажу; 2) розподіл угідь, які внаслідок добровільного чи примусового відчуження перейдуть до банківського земельного фонду; 3) визначення максимального та мінімального розмірів ділянок, що могли придбати селяни у банка [22; 23].

Незважаючи на ряд спільних моментів (підтримка міцних одноосібних господарств, їхнє кредитування), що мали місце у діяльності обох банків, існували і серйозні відмінності: 1) за П. Скоропадського банк сам створював свій земельний фонд шляхом купівлі землі в необмеженій кількості, а за А. Денікіна – оцінював, розподіляв, продавав ті угіддя, що внаслідок відчуження переходили до банківського земельного фонду; 2) за гетьмана банк лише перевіряв висновки у справах купівлі, а за Головнокомандувача – розробив методику оцінювання, сам її здійснював; 3) ціноутворення, що здійснював банк за А. Денікіна, було більше позбавлене бюрократизму, ніж за П. Скоропадського. Це дозволяє стверджувати, що денікінські урядовці, врахувавши уроки

Гетьмана, значно розширили коло компетенції банку, намагаючись якомога більше пристосувати їх до потреб реальності.

Не останню роль у відновленні сільського господарства урядові кола Української Держави та білогвардійців відводили його кредитуванню, а також тих галузей промисловості, що безпосередньо були пов'язані з аграрним сектором, зокрема машинобудування. Гетьманський уряд, розробляючи положення реформи, передбачав відновлення й сільськогосподарського машинобудування. На ці потреби держава кредитувала 20,5 млн. крб. [24]. Особливою нарадою були прийняті рішення про кредитування на 2,5 млн. крб. машинобудівної промисловості для задоволення попиту індивідуальних селянських господарств у реліквіях [25]. Отже, заходи Гетьмана й білогвардійців носили широкомасштабний характер, не обмежувалися питаннями землекористування і землеволодіння.

Якщо оцінювати проекти аграрних перетворень П. Скоропадського, А. Денікіна, П. Врангеля з позиції їхньої відповідності інтересам українського селянства у земельному питанні, то, на наш погляд, більше їм відповідав врангелівський проект, трохи менше – денікінський, ще менше – гетьманський. Аргументами на користь такого твердження є: 1) за врангелівським законопроектом легалізувалися селянські самозахоплення землі, за денікінським це визнавалося, однак не закріплювалося законодавчо, за гетьманським – селяни зобов'язувалися все повернути поміщикам (циркуляр Міністерства внутрішніх справ Української Держави від 18 травня 1918 р., закон від 14 червня 1918 р.) [16, 75-79; 15, 84-85; 26, 86-106]; 2) згідно з третьою редакцією врангелівського проекту, поміщики повністю усувалися від участі у реформі, їм навіть заборонялося обіймати будь-які посади у місцевостях, в яких розташовувалися їхні маєтності [16, 80-81], у варіантах Гетьмана і А. Денікіна про це не йшлося; 3) земельні установи, згідно з врангелівським законом від 25 травня 1920 р., користувалися широкими повноваженнями, на відміну від гетьманських – надто бюрократизованих, у яких домінували великі землевласники [26, 98-106]. Фактично самі селяни, через участь у їхній роботі, вирішували земельне питання; 4) врангелівський "Закон про землю" стосувався не лише середнього та заможного селянства, а й незаможного селянства. Гетьманське та денікінське законодавство ці аспекти залишило поза увагою.

Отже, підсумовуючи викладене вище, є підстави стверджувати, що спільними моментами земельних проектів П. Скоропадського, А. Денікіна, П. Врангеля були: а) розуміння політичними силами сутності реформування – ставка на економічно міцні одноосібні селянські господарства; б) темпи роботи земельних комісій, участь у них тих самих осіб, коло питань, які обговорювалися; в) шляхи реалізації нововведень, що планувалися: кредитування, створення Державного земельного банку, наділення селян землею за викуп; г) розміри угідь одноосібних селянських господарств – 25 десятин. Відмінність полягала у наступному: а) П. Скоропадський міцні селянські господарства вважав опорою Української Держави, А. Денікін, П. Врангель – російської державності, хоча і відмінної від царської; б) гетьманський проект обмежував реформу операціями купівлі-продажу землі, у той час як білогвардійські передбачали примусове відчуження надлишків поміщицьких, державних, церковних, казенних угідь; в) рівень відповідності проектів змін в аграрній сфері інтересам селянства був вищим у врангелівському, трохи меншим у денікінському, ще меншим у гетьманському; г) відрізнялися механізми земельного ціноутворення, реалізації наділів; д) у своїх конкретних кроках із розробки проекту аграрних змін П. Скоропадський більше, ніж А. Денікін, П. Врангель, залежав від позиції командування окупаційних військ, великих землевласників.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Верстюк В. Передмова // Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року: Документи і матеріали / Упорядники: В.Верстюк (керівник) та ін. – К., 2003.;
2. Павлишин О. Історіографія української революції 1917-1921 рр. / Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. Колективна монографія за редакцією Л.Зашкільняка. – Львів: Львівський університет імені Івана Франка, 2004.;
3. Проданок Ф.М. Внутрішня політика Української держави (29 квітня – 14 грудня 1918 року). – Дис... канд.іст.наук. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1997.; Ковальова Н.А. Аграрна політика українських національних урядів (1917-1921 рр.). – Дис... канд.іст.наук. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет, 1999.; Крупина В.О. Білий рух в Україні (1917-1920 рр.). – Дис... канд.іст.наук. – К., 2005.; Радченко Л. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917-1920-х років. – Харків, 1996.;
4. Державний Вістник. – 16. 5. – 1918. – №1.;
5. Селянське слово. – 25. 6. – 1918.;
6. Скоропадський П. Спогади. – К. – Філадельфія, 1995.;
7. Деникин А. Очерки русской смуты // Вопросы истории. – 1994. – № 4.8. Врангель П. Воспоминания барона П. Врангеля: в 2-х тт. – т.1. – М., 1992.;
9. Дет. див. Ковальова Н.А. Аграрні комісії Української Держави: участь у розробці земельного питання (серпень-грудень 1918 р.)// Придніпровський науковий вісник. – 1998. – №106.;
10. Корновенко С.В. Розробка

— Дис... канд.іст.наук. — К.: Інститут історії України НАНУ, 1997.; Ковальова Н.А. Аграрна політика країнських національних урядів (1917-1921 рр.). — Дис... канд.іст.наук. — Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет, 1999.; Крупина В.О. Білий рух в Україні (1917-1920 рр.). — Дис...канд.іст.наук. — К., 2005.; Радченко Л. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917-1920-х років. — Харків, 1996.; 4. Державний Вістник. — 16. 5. — 1918. — №1.; 5. Селянське слово. — 25. 6. — 1918.; 6. Скоропадський П. Спогади. — К. — Філадельфія, 1995.; 7. Деникин А. Очерки русской смуты // Вопросы истории. — 1994. — № 4.8. Врангель П. Воспоминания барона П. Врангеля: в 2-х тт. — т.1. — М., 1992.; 9. Дет. див. Ковальова Н.А. Аграрні комісії Української Держави: участь у розробці земельного питання (серпень-грудень 1918 р.)// Придніпровський науковий вісник. — 1998. — №106.; 10. Корновенко С.В. Розробка білогвардійськими урядами А. Денікіна, П. Врангеля проектів земельної реформи (1919-1920 рр.) // Український історичний журнал. — 2006. — № 1; 11. Об отставке Колокольцева // Киевская жизнь (далі — К. Ж.). — 29. 8. 1919. — № 4.; 12. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф.1061. — Оп.3. — Спр.13.; 13. Ярошевич А. Земля и деревня // К. Ж. — 12. 9. 1919. — № 4.; 14. Оболенський В. Крым при Врангеле. — М.-Л., 1928.; 15. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф.1. — Оп.20. — Спр.35.; 16. ЦДАГО України. — Ф.57. — Оп.2. — Спр.428.; 17. Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923.: У 2-х тт. — т. 2.; 18. Державний Вістник. — 14. 9. — 1918. — №47.; 19. Селянське Слово. — 21. 07. — 1918.; 20. Голос Києва. — 3. 09. — 1918.; 21. Селянське Слово. — № 21. — 1918.; 22. Будберг. Цели и задачи Государственного земельного банка // Южный край (далі — Ю. К.) — 30. 10. 1919. — № 118.; 23. Будберг. Цели и задачи Государственного земельного банка // Ю. К. — 5. 11. 1919. — № 123.; 24. Державний Вістник. — 2. 9. — 1918. — № 9.; 25. Плетнев В. Что дает крестьянину Добровольческая армия // Заря России. — 17. 9. — 1919. — №1.; 26. Клубний Г. В боротьбі за селянство. Земельне законодавство контрреволюційних урядів за час революції на Україні. — Харків, 1926.

О.В. Кривошея

ЕВОЛЮЦІЯ ДУХОВНИХ ЗАПОВІТІВ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ

Важливим історичним джерелом у вивченні історії Гетьманщини є тестаменти¹ чи заповіти. В архівосховищах зберігається їх значна кількість, але попри велике значення як джерела вони використовуються як попередниками², так і сучасними дослідниками досить рідко³.

В статті пропонується спроба аналізу еволюції внутрішньої структури заповітів на прикладі порівняння тестаментів генерального обозного Івана Волевача 1650 р. і військового канцеляриста Якова Чарниша 1745 р. Тестаменти мали таку внутрішню структуру: інвакація, інтитуляція, нарація, диспозиція, карабарація, кінцевий протокол, субскрипція.

Якщо початковий протокол у 1650 р. розпочинався такою інвакацією: «Во имя отца й сына й светаго духа, Святая живоначальния неразделимая тройца, стаеетсе речь у вечность. Аминь»⁴, то через століття він мав дещо інший вигляд: «Во имя Пресвятая, Единосушняя й Неразделимая Тройцы, Отца й Сына й Святого Духа. Аминь»⁵.

В інтитуляції тестаменту Волевача «Я, раб божий Йван Тихонович Волевач, обозний Войска Запорожского, обиватель чигринский» засвідчується ім'я, титул і місце проживання. У 1745 р. в тестаменті Я. Чарниша інтитуляція йде між протоколом і карабарацією: «Сей мой тестамент подписом руки моей я утверждаю войсковий канцелярист Яков Чарныйш», прихчому місце проживання упускається⁶.

Нарація засвідчує обставини справи з вказівкою випадку написання тестаменту: «будучи мне от господа Бога хоробою обтеженному, й лежачи на смертной постели при конци житие моего, пишу сей мой тестамент» причому вказується на добровільний і правоспроможний характер цього запису «за доброй памяти й з уласного розуму моего, будучи ни от кого ненамовленный й непримушен, леч з доброй воле своей, напред душу свою грешную полешаю господу Богу, а тело мое ко погребению земному, отдаюся у вечную опеку по воле божеской й матери его ж, споручничи Рода~ христианского, що теж з доброй воле моей, з убогого ймення моего рухомого сим тестаментом стверждаю кому що записал нижей сего тестамент а явствует напредь», - писалося в тестаменті Волевача⁷. Тестамент Я. Чарниша також не оминав нарацію: «Понеже Создатель мой, Христов Господь даровал мне скалеченем ноги моей немалую болезнь, которую я из 1744 году, августа месяца по месяц декабрь сего 1745 года, быш одержим, а в декабра месяца не ощущаю здоровья й не уповаю болше жить». Тут також вказується на правоспроможність автора заповіту: «но еще маючи добрую память, і здравыш мой разум, сим остатной воле моей тестаментом учинил нижеследующее»⁸.

Основна частина заповіту - диспозиція - містить розпорядження стосовно розподілу майна. Автор стверджував: «А что где якого грунта имеится, предковские й мною куплею набитие заходи то все отказую тож жене своей Парасковей да сину Якову», а також «жене моей Парасковей з сином»